

Gárdonyi Géza csendjei az *Én falum* elbeszéléseiben

Keller Péternek szeretettel ajánlom

Előadásomban Gárdonyi Géza elbeszélés kötetében, *Az én falumban* (különösen a *Márciustól decemberig* I. kötetében) megjelenő csendről, s ennek az elbeszélői szándékban betöltött szerepéről szeretnék beszélni. Gárdonyi értékrendjében ugyanis – tanítói elvárásában, szemlélődő észrevételeiben, életvitelében stb. (*A kortársak Gárdonyiról papírra vetett vallomásai és visszaemlékezései egy dologban kivétel nélkül megegyeznek: visszabúzódo, befelé forduló embernek írták le. Társaságban is nagyokat és jelentőségteljeseket hallgató embernek ismerték, megnyilatkozásai visszafogottak, már-már szemérmesek voltak*)¹), nemcsak emberi igényként jelenik meg a csend, hanem írói eszközként is.

Nem véletlen, hogy az 1898-ban keletkezett *Az én falum* kötetet bemutató irodalomtörténetírásunk némelyike így jellemezte a szerző *Március* c. írásának szereplőit: „Gárdonyi alakjai némák maradnak, amikor az író erről a szegényes „kisboldogságról” beszél. Nem az a vidámság ez, amelynek nevetése van. Csak afféle csöndes, békés vidámság, mint az erdő vidámsága, amikor a nap rásüt.”² ... [Kiemelés tőlem] Mert Gárdonyi „Örülni akar, megállás és megtorpanás nélkül élni a csöndes, derűs hétköznapokat, mert a tiszta öröm maga az élet.”³

Gárdonyi Géza lelki alapállása – amellyel személyessé teszi már kötete címében is *Az én falum* világát, – Robert Sarah bíboros tavalyi évben megjelent könyvével minden erőltettség nélkül rokonítható. Idézek a bíboros *A csönd ereje...* kötetéből,⁴ amely akár előadásom mottója is lehetne: „*A mindennapi élet csöndje a másokkal való együttélés elengedhetetlen feltétele. Az elcsöndesedés képessége nélkül az ember nem tudja meghallgatni, szeretni és megérteni saját környezetét. A szeretet csöndből születik. Olyan csöndes szívből jön elő, amely képes meghallgatni és befogadni. A csönd feltétele annak, hogy megváltozzunk, és önmagunk megértéséhez is szükséges. Csönd nélkül nincs se nyugalom, se derű, se belső élet. A csönd barátság és szeretet, belső harmónia és béke. A csönd és békeesség egyetlen szív dobogása.*”

Sokféle csendet idéz meg Gárdonyi Géza *Az én falum* kötetében. Vegyük először azokat a példákat, ahol magával a „csend” szóval tesz hangsúlyossá: magatartásformát, hangulatot, lélekben végbemenő változást stb.

1./ Iskolai élethez kapcsolódóan:

♣ a korabeli iskola/a tanító elvárta a gyerekektől, hogy a tanító megjelenését csönddel tiszteljék meg, a csend a tanítás alapkövetelménye volt:

*Hanem itt, hogy engem megláttak, elcsöndesültek. Szótlanul ültek a helyökre. ... De nekem szigorúnak kell lennem, mert a csöndesség az első törvény az iskolában.*⁵

Sőt, a hangerő intenzitásának is megvoltak a fokozatai: *Mindenki beszélhet a körülötte ülőkkel, csak*

*kiáltania nem szabad. Aki kiált, annak a nevét Istenes Imre fölírja a táblára.*⁶ *A gyerekek* című elbeszélésében ugyancsak róla mondja az író: *Ő az én bejövetelemig a rend meg a csend ura.*⁷

♣ sokszor a lelkiállapot kifejezéséhez sem a külső körülményekből teremti meg Gárdonyi a hangulati háttérrel, hanem abból a lélekből kiinduló erőből, amely a csendet hozza létre, mint a *Bűntárgyalás*ban is. Az idősebb korosztály még ismeri a történetet: A hirtelen mozdulat „bűne” miatt ráömlik a tinta az új füzetre. Történetünk szereplői:

a licség-locsogó Koszó Jancsi, aki „...mikor csendesen kell ülnie, akkor is könnyebb a lelkének, ha a lábát rázhatja, vagy ha a rátekinzőnek a szeme közé kasszant...” és a komoly és nyugodt vérű Marci, aki

¹ https://hu.wikipedia.org/wiki/G%C3%A1rdonyi_G%C3%A9za – idézet a személyiségéről írt részfejezetből

² Mezei József, Az elbeszélő próza korszerűsítése, 84, <https://www.arcantum.hu/online-kiadvanyok/az-en-falum-43DQ>.

Gárdonyi Géza, *Az én falum*, I-II. kötet, Dante 8. kiadás, évszám megjelölés nélkül. [A hivatkozás mindig ugyanerre a kötet-kiadásra vonatkozik, ezért az idézet helyeként csak az elbeszélés címét, kötet- és lapszámot jelölöm.] *Március*, I., 5. p.

³ U.o.

⁴ Robert Sara, *A csönd ereje* a zaj diktatúrájával szemben, Szent István Társulat, Bp., 2019, 383

⁵ A hópehely, II., 3., 4. p.

⁶ *Bűntárgyalás*, II., 57. p.

⁷ A gyerekek, I., 150. p.

„Ha sohase szólna, azt lehetne vélni, hogy mindent tud, mint egy püspök. Nem tud pedig szegény semmit, csak éppen a szeme okos.”⁸

A büntárgyalás feszültségének bemutatására és annak föloldására ugyanaz a szó szolgál, jelzői és főnévi funkcióban. A csönd fokozásával negatív és pozitív többletet kap a valóság és a lélek világa: [A pofon után] *Az iskola csendes a visszafojtott izgalomtól. ... Istenes [Imre] a nagy csöndességben letörölgette az irkát, a padot, a tarisznyát.*

Majd a megbocsátás, az oldás pillanatképe. *Az ablakon utánok néztem. Kint a havas kocsiúton csendesen ballagtak egymás mellett.*

♣ Az író érzékeny líraisággal, de patetikus mentesen írja le a gyerekek megrendülését kis társuk halálakor, akik a mélységes csöndben szembesülnek az emberi elmúlással. A tanítótól várják, valami ki nem mondott ösbizalommal *miértjeikre* a választ: „Egyszer aztán megcsendül a lélekbarang. Imre elhallgat. Az iskolán mintha hűs szélfulalom szállna át. Mélységes csönd. És minden gyerek elnyiló szemmel bámul fel énreám.”⁹

2/. A falu kinti világának színtereiben:

Gárdonyi *Az én falumjának* pillanat-rajzai, apró elbeszélései tematikailag vagy a *Márciustól decemberig*, vagy a *Decembertől márciusig* időszakhoz tartoznak, az iskola, kocsmá, és a falu határa helyszíneivel. Gárdonyi szemlélődő csendessége, akár az éledő márciusról, akár egy körtefa alatti ebédre ír, sohasem erősödik zsivalygássá. A zaj forrása sokszor távol esik attól a helytől, amiről az író éppen mesél:

♣ „A nap szépen sütött. A legelő csendes volt. A falu zajos. Mucza cigány a csendességben, Szűcs András a zajgásban valahol, – a nap elmúlt.”¹⁰ vagy: „Valami nagy süket csend ült a mezőn meg a hegyeken!”

♣ Mindezt a szakrális szépséget az állatok hangja sem teszi tönkre, még ha az élet jeleként meg is szólalnak a háttérben. Például az *Este* történetében a grófi hintó robogása felveri ugyan a falu megszokott rendjét, de utána „... szétszáll a csendesség. Az utcán semmi se mozdul többé, csak olykor hallatszik még egy hang a távolban, egy kutyacsahintás, egy kapunyikorintás. A tulsó soron valaki mondja:
- Ne böccse ne!
Az a kisbornyúnak szól. Aztán újra csönd és csönd.”¹²

♣ S sorolhatnánk tovább a csöndes jelzővel illetett falusi világot: csöndes a sötétség,¹³ a táj („A táj csendes. A földek fölött Kék ég. A nap fényt és meleget áraszt. A levegőben csönd és béke”¹⁴), csöndes a szemlélődés (*Kevi Pál csak árnyképe a nagy „Magvetőnek”*. Ő csendes szemlélődésben nézi a fia munkáját.¹⁵), még az emberi találkozás-mulatozás is ebben a csöndben mélyül el:

„Néha nem hallgattunk egyebet, csak a mező csendességét. Mert a csendességet is lehet hallgatni. Néha azonban Borza János belefúruházott a csendességbe és olyankor szépen elmulatoztunk.”¹⁶

♣ A *Haragosok* történetében reggel hatkor „susogó” mise van; az orgona elhallgatása után a „süket csendben” a pap suttogása hallatszik; a templom csöndjében az öreg Paizs köhhintésétől visszhangzik a templom; és az öreg haragosok is csöndben ülnek a padban. Mennyi csönd egy történetben, amelyben nincs megbocsátás. stb.

3/. Írói eszközeiben

⁸ A büntárgyalás, II., 57.p.

⁹ A hópehely, II., 11. p.

¹⁰ Ebéd a körtefa alatt, I., 72-73. pp.

¹¹ Megtérés, I., 126 p.

¹² Este, I., 102 p.

¹³ Tüzek meg árnyékok, I., 50. p.

¹⁴ Március, I., 6. p.

¹⁵ U.o., 7. p.

¹⁶ A török bankó, I., 216 p.

Magát a csend világát, az elbeszélések nyugodt, és lassú menetét Gárdonyi nemcsak azzal éri el, hogy a csend értékére ráirányítja az olvasói figyelmet. Nagyon sokszor meg is teremti ezt a csöndet azáltal, hogy történeteibe leíró betéteket iktat. S ezek a – főként tájleíró részek – át- meg átszövik az elbeszélői hangot.

♣ Az író természet iránti, már-már panteisztikus áhitata érzelmileg telíti elragadtatásait. Mintha a középkori Laskai Osvát¹⁷ prédikációrészleteit hallanánk, aki Isten teremtő szépségében így gyönyörködik:

„... Istent megismerhetjük teremtményeiről. Mert hitünk szerint az egész világot és annak részeit egy minden kézművesnél hatalmasabb és jobb mester alkotta, akinél jobbat elképzelni sem lehet; ő az Úr, a mi Istenünk. ... Nézd meg bát ábitatos lélek, a földet, mennyi szépségben bővelkedik! Belsejéből mindenféle színek bújnak elő, szépséges virágok, rózsák, liliomok és másfajta. ... Aztán csodáld meg a levegő szépségét, ahogy magába fogadja és szétosztja a fényt, meg ahogy a hangot céljához vezeti. ... vedd szemügyre a teremtmények sokaságát! Tekintsd a földet, és lásd, mekkora sokaságát növeli fűveknek, fáknak, magvaknak, leveleknek! Vedd szemügyre, egyetlen fának hány gyökere, s ezeknek micsoda hálózata van, kérgükön mennyi a redő; hányjélék a levelek, a virágok...”¹⁸

S hallgassuk a Laskai Osvát szövegével párhuzamba állított Gárdonyi prózarészletet:

„Nincs a földön egy tenyérnyi térség, amelyen valami növény meg ne vetette volna a lábát. Ezernyi ezer rejtelmes élet emeli itt az ég felé leveleit, meg a virágait. Táplálkoznak a földből. Isszák a harmatot, Várják a napot reggel, az éjjeli árnyékat este. Az ágak meg a levelek érintik, takarják, nézik egymást. A virágok ide-oda fordítják a fejüket; hajladoznak, mint a susogó leányok. Egy lilaszínű bájos mákvirág, mintha valamit keresne a földön. Egy liliom, mintha a szilvájára nézne. ... Mindezek között pedig ezernyi ezer más élet rejtőzik: csigabigák, akik föl-fölgaskodnak egy-egy levélre: végigsétálnak a cukorborsó karóján és jobbra-balra gukkerozzák a kert világát. stb.”¹⁹

Csak a csend magányában figyelhette meg, írhatta le ilyen szemléletesen a mikro- és makro világot a középkorban élt ferences szerzetes és a 19. század fordulóján alkotó író is. Gárdonyi realista módon ábrázolta, mindazt amit látott, de ahogyan gyönyörködött, azt áhitatban tette. Burucz András szántása sem pusztán fizikai munka, hanem ima: „A természet könyvének egy lapjára ír most Burucz András. Ezt írja: Add meg a mi kenyérünket ... És az Úr olvassa az írást a magasból.”²⁰ Mintha a teremtett világ természetes lét-állapota a csendben tudna mélységeivel megmutatkozni.

♣ A Gólyák, méhek, kislibák elbeszélése a gólyák megérkeztenek gyermek öröméhez kapcsolja a tavaszi munkálatok miatt elkezdődő iskolai hiányzásokat, és azok következményeit. A libákat legeltető Tabi Jóska után eredő tanító maga sem tud április gyönyörűségének ellenállni. A valóság kertjét a szépség leírásával emeli szakrális magasságba az író. Tabi Jóska és Vas Rozi ugyanebben a tündérvilágban legelteti a libákat. (A kert, mint szimbólum, akaratlanul is eszünkbe juthat!) Az írói szándék a leíró részekben nem szakad el a valóságtól – bárhol ugyanezt bárki láthatja, aki tud hallgatva gyönyörködni. Az elbeszélés-foszlányok történés nélküli cselekvései így sokszor tevődnek át gondolati síkba, amit csak az író tud velünk közölni. A szereplők párbeszédeit ilyenkor vagy nem is halljuk, vagy csak töredékesen – a természet szólal, mozdul meg helyettük. S ebben a figyelésben minden hallatszik, látszik. „A földből erő és élet hajt fölfele. Gyöngye kis sápadt-zöld levelek bújnak ki a rög alól és szétterjesztik a napon remegő vállukat. Elni és lelekezni óhajt minden. Mert a fa is lelekezik és érzés van benne. A virágzó szép barackfáim is lelekeznek, éreznek, sóhajtanak, remegnek; mintha tudnák, hogy a pompájuk szép és hogy a nap őket nézi.

Mily kedves a napfény!

Mily gyönyörű az élet!

¹⁷ Laskai Osvát (Osvaldus de Lasko, Laskó, Baranya vm., 1450 körül – 1511. június 10.) szent Ferenc-rendi minorita szerzetes, a pesti convent főnöke

¹⁸ LASKAI Osvát, Első nagybőjti beszéd, ford. Bárczi Ildikó, Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor, szerk.: Madas Edit, Bp., 187-188. pp.

¹⁹ A kék pille, I., 39. p.

²⁰ Március, I., 6. p.

A virágokat méhek döngicsélik körül. Ringatóznak a levegőben virág alatt, virág felett. Bele-beleszállnak a virág mélyébe. Egy-két pillanatra elnémulva fűrödnek a finom sárga virágporban, aztán édes zengéssel emelkednek újra ki, szállanak új bokrétára.²¹

♣ A *Tüzek meg árnyékok* a boszorkányok, babonák világáról ad hírt: nem lekezelően, hanem az elbeszélő szájaszélén ott rejtőző mosollyal. S mikor is történhetne mindez? Este. Gárdonyi lassú ráhangolással kezdi: „*A kaszálóból akkor kezdett fölmelegedni a homály. Mert az éj mindig így jön: a földből, és föl száll az égig, az égen túl is. Mérhetetlen oceanja a kékes sötétségnek. A jegenyefák óriás fekete fölkiáltójelek s egy gémeskut a távolban vékony T betű. A lilaszürke égen sárgán fénylő karikája a holdnak*” stb.²²

Mintha finom ecsetvonásokkal akvarellt festene a majdani történet háttéréül az író. A leíró részeknek ezek a finom pasztelljei nemcsak líraivá teszik a bevezetést, hanem nyugodtságot is teremtenek. Nemcsak lelassítják, hanem várakozó feszültséggel is megtöltik a prózai indítást. Az idő múlik ugyan, de nem siet: „*A homály egyre sűrűbb. Az akácfaék, mintha gyászfénylővel volnának bevonva. A rétről a bakaszkakál-fü illata útra kél velem.*”²³ Az olvasóban többnyire nem tudatosul, miért érzi a falu világában ezt a ráérős tempót, alig előrehaladó cselekmény-mozgást, amiben maga is elmerül, szemlélődik.

♣ Gárdonyi, ha meg is személyesíti az embert körülvevő természeti világot, a benne mozgó állatokkal, azok fiziológiai bemutatása legtöbbször igazodik a gyönyörködő ember magába néző derűjéhez:

„Szeretem a méhek muzsikáját. Oh a kis együgyű munkások milyen jó kedvvel és mennyi buzgalommal szedik a mézet! ... Mennyi igyekecs van ezekben a kis szárnyas bogarakban! Mennyi gond az nekik, hogy merre, hol keressék a frissen nyílt virágot? Milyen sietéssel ereszkednek egy-egy most nyíllott, mézzel telt csepp mézre. Talán az egész napi munkája sem több egynek-egynek egy csepp méznél, s napszállat után a kasnak minden népe elfáradtan hajlik pihenő alvásra.

„De szeretem a munkájukat nézni és a muzsikájukat hallgatni! Ahogy körülengik az én virágzó fáimat, azt gondolom, templomban vagyok: a két fa két menyasszony s a méhek Istennek apró muzsikusai. Földről lemosolyog a nap nyájas világa, és a méla csöndben ezernyi fűszál hallgatja velem a méheknek hullámzó méla szent zenéjét.”²⁴ (Nota bene.: Laskai Osvát!)

4/ Az álom/álmodozás és ébrenlét határán:

Az előző évi szülősgyőröki konferencián előadásom címe ez volt: „Szavakkal – a szavakon túl. (Zene és a szívnek szárnyazott sejtelvei Gárdonyi Géza prózájában).²⁵ Ebben az előadásomban azon egyházi és világi énekek szöveg corpusainak (olykor dallamával együtt) funkcióját néztem az adott elbeszéléstörténetben, – amely énekek memoriter nem ismerése miatt, a mai olvasó számára a zenei utalások nem jelentek, nem jelenthetnek többet hangulati elemnél. Holott erről szó sincs!²⁶

♣ Ekkor idéztem Gárdonyi Géza *Rorátéjéből* azt az írói vágyát, hogy mennyire szeretné szavakkal is leírni a zene által kiváltott érzelmeket, annak szakrálisát:

„Végigreszket idegeimen az a mennyi szent érzés, amely gyermekkoromban áthatott, mikor az első bajnali misén ezt az éneket [Ó fényességes szép hajnal!] hallottam. De micsoda nyomorult szerszám a toll és micsoda erőtlén erő az emlékezet, hogy egy éneket se lehet vele leírni. A hangokra nincs szavunk, mert az ének hangjai egy alakatlan álmvilágból valók. A szöveget, amely egy angyal földi látogatásáról szól, az ének a képzeletnek egy olyan birodalmába emeli, amelybe csak a szívnek szárnyazott sejtelveivel juthat el az ember.”²⁷

²¹ Gólyák, méhek, kislibák, I., 19-20. p.

²² *Tüzek meg árnyékok*, I., 44. p.

²³ U.o., 45. p.

²⁴ Gólyák, méhek, kislibák, I., 21. p.

²⁵ HUBERT Ildikó, „Szavakkal – a szavakon túl. (Zene és a szívnek szárnyazott sejtelvei Gárdonyi Géza prózájában), <http://www.gardonyigeza.hu/tanulmányok/gore-gabor-humorkonferenciak/2019-2/>.

²⁶ Lásd az előadás példait, értelmezését.

²⁷ *Roráté*, I., 206. p.

♣ Az álom világból megszülető hang, a csak álomban hallott ének, a tűz nézése közbeni elcsendesülés (*Aki a tüzet nézi, annak a lelke megcsöndesül; valami édes féltalom szállja meg, – édes féltalom: nyugodalom*²⁸) mindmind olyan, időtartamában pillanatnyi csend, amely látszólag nem késlelteti a cselekmény előrehaladását, mégis lelassulunk, mert érzelmileg megérint minket. Pár soros kitérések ezek, s meglehetősen tudatosan észre sem vesszük, olyan háttérben maradóak. De a töprengést tovább viszik bennünk:

„A Teremtő a pillangót, meg a szítakötőt bizonyára nem komponálva teremtette, hanem álmában, mikor a világ teremtésében megfáradtan alvásra dőlt a végtelenség csillagvilágos mélyében.

*S vajjon, melyik ér többet neki is: az ember-e, vagy a pillangó, vagy a szítakötő, vagy a gyöngyvirág?”*²⁹

5/. „A szeretet csöndből születik.”

Talán nincs az elbeszéléskötetben egy olyan elbeszélés sem, amelyikben kimondva/kimondatlanul, ne találánk példát Robert Sarah kötetének gondolati kapcsolódásához: *„A szeretet csöndből születik”*. Ez a szeretet születik meg Gárdonyi tanítói pályája találkozás-történeteiben. Többször meg is fogalmazza: *A lelkük az én fehérré papírosom, amit teleírok a tisztességtudásnak és egymás iránt való testvéri érzésnek jeleivel.*³⁰ Nem szégyelli kimondani a „Bogár Miska” történetben – amelyben hazaküldi a gyereket, hogy mosdjon meg, s tiszta legyen a tanítási órára, de az nem tudja lemosni magáról a többretegű piszkot, mire az író *„Ránéztem olykor és elmosolyodtam magamban. Piszkos szegény, de azért szeretem.”*³¹ Az én falum írásaiban nem is kell kimondania szereplőinek a legfőbb Jézusi parancsot, gesztusaikban, cselekedeteikben, környezetük világában benne rejlik. A haldokló apa búcsúja fiától, ahogy egymás kezét fogják, s csak nézik egymást az utolsó pillanatig, nem is kíván kimondott szavakat: *„S a nagy csöndességben, a Miatyánk susogása között elballag az öreg lélek a másik világra.”*³²

Az írói mesterség csúcspontjai közé tartozik egy-egy ilyen csend- pillanat megragadása!

Összegzéskén: Gárdonyi csendjeiben felnagyítódnak mindazon értékek, amelyek hangsúlytalanokká váltak a társadalom, különösen a nagyvárosok moralitásában. Pályája kezdetén, néptanítói életének nyomorúságában maga is sok szenvedést élt meg, amire érzékenyen ráismert tanítványai sorsában, a lét említésre sem érdemes történéseiben. S bár néptanítói munkája kiemelte a „nadrágos embert” a paraszti életmódból, de csak annyira, hogy se ide-, se valami följebbi hierarchiába ne tartozhasson. S ezt a kívül-állóságot, ahogy fentebb hivatkoztunk rá, visszahúzódnak hajló természete sem könnyítette meg. Mit szegezhetett szembe mindazzal a nyomorúsággal, amit maga körül látott? A humort, amely kiélesítette a visszásságot, és a néma szeretetet, amellyel a társadalom nincstelenségeit észrevette. Figyelő csendjeiben színes kis portrékat, hátteret skiccel pár jelzővel, mozdulattal a falu világáról. Ezt mondja a szakirodalom idillinek, én inkább a keresztényi megnevezést használnám. Gárdonyi Géza csendje ebben a lelkiségben tud megtöltődni tartalommal.

Hubert Ildikó

²⁸ A tűz, I., 197. p.

²⁹ Virágok és bogarak, I., 26. p.

³⁰ A gyerekek, I., 154. p.

³¹ Bogár Miska, I., 156. p.

³² Már csak a Pesta jönne, II., 131. p.

